

Смірнова Світлана,
магістр історії,
молодий науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНДАЦІЇ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В 1991-1999 РОКАХ

У статті здійснено спробу узагальнити та систематизувати за тематико-хронологічним принципом археологічні дослідження Кам'янець-Подільської Фундації, проведені на території міста; розкрити основні напрямки робіт та результати даних досліджень.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська Фундація, археологічні дослідження, знахідки, церква св. Трійці, Домініканський костел.

З ініціативи Адріана Мадзія¹ та при сприянні Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація», дирекції Кам'янець-Подільського ДІАЗу й інших установ та ентузіастів [1, с. 52] створено міжнародну громадсько-наукову Кам'янець-Подільську Фундацію у вересні 1990 року в Канаді з метою зберегти світову вартість Старого міста [2].

Товариство складалося з вченої ради і п'яти відділів, які досліджували археологію, архітектуру, етнографію, історію та архіви Кам'янця-Подільського [18]. Фундація мала постійне представництво в Кам'янці-Подільському (адреса: вул. Довга, 15А) [19] та канцелярію в Північній Америці. Результати досліджень проведених американськими вченими викладені в щорічних звітах.

Між Фундацією, міською Радою, дирекцією ДІАЗу, інститутом «Укрпроектреставрація», Кам'янець-Подільським педінститутом, малим державним підприємством «Старе місто» та торговельно-комерційним центром при міській раді у квітні 1991 р. укладена угода, мета якої – спільне проведення науково-дослідних робіт на історичних пам'ятках Кам'янця-Подільського [13, с. 7; 18].

Кошти протягом всього періоду діяльності експедиції отримували з різних джерел в Україні, Канаді та США та особисто від Вікторії

¹ Адріан Мандзій – син канадських українців, родом з Тернопільщини (в 40-х роках виїхали з України і у 50-х потрапили до Америки). Адріан закінчив Коледж Сент Джон Фішер у місті Рочестер (штат Нью-Йорк, США). Навчався в магістратурі Мічиганського університету. У 1990-х працював над дисертацією про Кам'янець-Подільський у Йоркському університеті (Канада). Наукові інтереси: духовна еволюція м. Кам'янець-Подільський [20]. У 1998 р. захистив наукову роботу, по історії Кам'янця-Подільського, як торговельного центру [22].

Навотної (Дель Рей Біч, Флорида, США), яка фінансово підтримувала дослідження в 1991-99 роках. Здійснення проекту стало можливим завдяки підтримці та участі міської ради Кам'янця-Подільського, (Михайла Аносова, Володимира Лобашова, Івана Ялового та Анатолія Лучка); директора Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника Василя Фенцура; Центру Петра Яцика Канадського інституту українських студій Університету в Альберті (Едмонтон, Альберта, Канада), редактора журналу «Пам'ятки України» Олександра Серикова (Київ, Україна). Підтримку досліджень протягом всього періоду діяльності археологічної експедиції здійснював Орест Субтельний (Йоркський університет, Канада).

Директором проекту протягом всього періоду археологічних досліджень міста був Адріан Мандзій (Університет Йорк, Торонто, Онтаріо, Канада). В експедиції брали участь спеціалісти різних спеціальностей та шкіл:

- доктор антропології Джон Р. Лі (коледж св. Дж. Фішера, США), брав участь у розкопках 1991, 1992, 1999 рр. У 1991 р. виконував обов'язки керівника польових робіт та особисто провадив II фазу попередніх досліджень (на оборонних спорудах) [14, с. 5]. У 1999 році здійснював польове керівництво при дослідженні Старого замку та церкви св. Трійці [15, с. 5].
- архітектори Володимир Бевз та Микола Гайда з Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» протягом всього періоду досліджень міста надавали консультації. А В. Бевз у 1999 році очолив дослідження на двох об'єктах (Татарська №19 та Польський ринок №4) та здійснював фотофіксацію досліджень [15, с. 5].
- двоє архітекторів, Діана Кларіс Креймер (Прінстонський університет, Нью-Джерсі, США) та Маркус Колб (Тіроль, Австрія) і художник Анатолій Завгородній (Запоріжжя, Україна) в 1991 р. виконували профілі і плани місцевості та замальовки знахідок. [13, с. 6].
- Лілія Свінціцька (Львівський інститут «Укрпроектреставрація», Кам'янець-Подільський) у 1992-1999 рр. виконувала профілі та плани місцевості та замальовки знахідок [12, с. 5; 14, с. 6; 15, с. 5].
- Надія Мочай (Нью Йорк, США) і Велері Гартзер (Мічиганський університет, Ленсінг, Мічиган, США) в 1991-1992 рр. відповідали за роботу іноземних студентів на розкопках та спільно керували польовою лабораторією [14, с. 5].
- доктор антропології Лорейн Сандерс (музей і науковий центр м. Рочестер, Нью-Йорк, США) в 1992 р. працювала в полі як антрополог і проводила дослідження виявлених людських решток [14, с. 5].

- Арнольд Сокульський (Заповідник Хортиця, Запоріжжя, Україна) відповідав за розкопки на окремих ділянках та проводив загальні розвідки і II фазу досліджень 1991 р. [13, с. 5].
 - Максим Коваль (Кам'янець-Подільський педагогічний інститут) у 1996 р. наглядав за практикою студентів на об'єкті [12, с. 5].
 - Андрій Задорожнюк (Кам'янець-Подільський ДІАЗ) брав участь у розкопках Троїцької церкви [3, с. 56].
 - Організаційні питання в 1991-1996 роках вирішував М. Мошак (засновник Подільського братства) [12, с. 5; 14, с. 5-6], а у 1999 р. ці обов'язки були покладені на Н. Северин [15, с. 5].
 - Стефко Кузик (Фламінго і Пантер Комп'ютере, Торонто, Онтаріо, Канада) в 1991-1992 р. виконував обов'язки техника з комп'ютерних робіт, фотографа [15, с. 6]. У 1996 році обов'язки техника комп'ютерних робіт виконував Вадим Фенцур [12, с. 5].
 - Відеофіксація археологічних досліджень здійснювалась Миколою Третьяком (Державний театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Київ, Україна) в 1991 р. [13, с. 6] та Олесем Елеївим (Рочестерський технологічний інститут, Рочестер, Нью-Йорк, США) в 1992 р. [14, с. 6].
- Протягом всього періоду діяльності експедиції в дослідженнях приймали участь Каміла Джуліана (Каліфорнія, США), археолог Рената Ціховська (Торонто, Канада), антрополог Наталка Цмоць (Торонто, Канада) [1, с. 52], Ярослав Січинський (Керганксон, Нью-Йорк, США), Данило Даревич (Торонто, Онтаріо, Канада), Наталія Віденко (Київ, Україна), Ігор Алферов (Київ, Україна), Неля Волошин (Кам'янець-Подільський, Україна), Тамара Сис (Кам'янець-Подільський, Україна) [13, с. 6], Пол Кершав (Іст Лансінг, Мічиган, США), Беттіна Гатті (Ван-Наус, Каліфорнія, США) [14, с. 6], а також інші науковці та студенти США, Канади, Кам'янець-Подільського педінституту і Львівської політехніки. [1, с. 52].

Відвідали розкопки або подали свою думку щодо матеріалів такі археологи як: Д. Телегін (Київ), В. Чорновус (Львів), А. Задорожнюк (Кам'янець-Подільський) [13, с. 6], В. Артюх (Львів), А. Чекановський (Київ), Г. Івакін (Київ), О. Колибенко (Переяслав-Хмельницький), Б. Колосок (Київ), Л. Мацкевий (Львів), М. Сохацький (Борщів), В. Стецюк (Львів), М. Відейко (Київ), І. Винокур (Кам'янець-Подільський) [14, с. 6]. До консультацій в 1999 р. долучилася О. Пламницька (НДГПМ, м.Київ) [15, с. 5].

Для створення загального уявлення про послідовність архітектурно-археологічних досліджень Фундації протягом 1991-99 років нижче подана їх хроніка.

- Дослідження 1991 р. склались з трьох фаз: загальна розвідка території цілого історико-архітектурного заповідника; розвідка і ви-

- біркове шурфування на території Південного двору Старого замку (батарея св. Урсули); інтенсивне шурфування в комплексі Домініканського монастиря [17, с. 93].
- Польового сезону 1992 р. розкопки склались з двох фаз: дослідження укріплень Південного двору Старого замку XVII ст. та дослідження в комплексі Домініканського монастиря.
- 1993 р. Фундацією проведені дослідження фундаментів житлового будинку XIX ст. (вул. Татарська, 19) та церкви св. Трійці (розкрито фундаменти церкви) [17, с. 93].
- У 1994 р. великомасштабні роботи проводилися на території монастиря св. Трійці і будинку по вулиці Татарській 19, пробні дослідження велися біля Руської брами.
- У 1995 р. були завершені дослідження на Татарській 19; пробні дослідження були проведені над трапезною Домініканського монастиря [12, с. 11].
- Розкопки, здійснені протягом польового сезону 1996 р. склались з фіксації та додаткових досліджень на ділянці по вулиці П'ятницька, 5. Результати дослідження становлять частину проекту регенерації Старого міста Кам'янця-Подільського [12, с. 6].
- Дослідження в 1997 році проводилися на території Домініканського монастиря [7].
- У 1998 році проводилися дослідження церкви св. Трійці, котрі стосувались південно-східного кута вівтарної частини дерев'яного храму [15; с. 39].
- Роботи польового сезону 1999 року проводилися на чотирьох об'єктах: церкві св. Трійці, Старому замку, житловому будинку №19 по вул. Татарській, міській Ратуші [15, с. 5].

Стосовно методики археологічних досліджень Фундації, то члени експедиції застосовували комбінацію методів, включно з системою Locus¹. Коли помічали зміну кольору, якості або матеріалу в місці розкопок, визначали новий *Locus*. Розкопки нового *Locus* не розпочинались доки не було усунуто верхній *Locus*. Цей процес, подібний до знімання пластів з торта, найкраще застосовувати до вивчення таких комплексів, які зазнали різного вжитку на протязі свого існування. Цей процес завершується чищенням, замальовуванням і фотографуванням [13].

1 *Locus* (мн. *loci* – частина розкопу, яка відрізняється від інших частин за кольором, якістю, та матеріалом. Сума *loci* становить розкоп. Система *locus* – це винахід, який використовується для систематизації матеріалу протягом розкопок. Її використання дозволяє не визначати тип знахідки (наприклад: стіна, яма, підлога, земляний шар, поховання) в полі до її повного аналізу.

Аналізуючи об'єкти дослідження Кам'янець-Подільської Фундації їх умовно можна поділити на кілька груп: 1) археологічна розвідка Старого міста; 2) культові споруди; 3) військово-оборонні об'єкти; 4) житло-господарські споруди. Враховуючи ту обставину, що не завжди дослідження одного об'єкту завершується протягом одного польового сезону, ми вирішили подати опис досліджень Фундації користуючись тематико-хронологічним принципом.

1) археологічна розвідка Старого міста

Одна з першочергових цілей 1991 року — це задокументувати всі будівлі на території Старого міста[22].

У липні було обстежено місце приватного будівництва в каньйоні ріки на північний захід від нового мосту. Тут дослідженнями було виявлено невелике скупчення керамічних уламків (12 черепків червоноглиняної кераміки з зеленою поливою, 3 недекорованих черепки сіроглиняної чорної кераміки, 2 черепки посуду з біло-жовтої глини) та 6 фрагментів кахлів, глазурованих зеленою поливою. Так як не було можливості дослідити профілі, стратиграфічна структура не простежувалась.

Друге скупчення артефактів було знайдене недалеко від синагоги (тепер кафе «Сова»). Розмита дощами земля в цьому місці відкрила невелике скупчення артефактів: 2 фрагменти пресованого скла, 3 великі уламки вінчиків керамічного посуду, декорованого графіті, один залізний дверний завіс і одну монету царської Росії 1888 р. вартістю 1 копійка. Після розчищення засипаного профілю виявилось, що частина схилу насичена артефактами. На цій підставі припустили, що цей схил, принаймні частина його, використовувався як смітник у другій половині XIX століття [13, с. 12].

У жовтні біля Вірменської вулиці на південний схід від Вірменської площі були зафіксовані три залишки кам'яних конструкцій: дві кам'яні стіни і кам'яну арку даху підвального приміщення.

Протягом цієї загальної розвідки було зафіксовано 2 артефакти. Першим з них був кремнієвий нуклеус (вживаний до такого ступеня, що з нього вже неможливо одержати нові відщепи), синьо-чорного кольору, мав такі розміри: довжина 17,6 см, ширина 10,0 см, товщина 7,4 см. На думку проф. Д. Телегіна, цей кремнієвий нуклеус датується періодом енеоліту і, правдоподібно, пов'язаний з трипільською культурою.

Другою визначною знахідкою загальної розвідки був ручно-кований масивний залізний ключ. Цей артефакт, знайдений на поверхні ґрунту близько Руської брами, правдоподібно, вживався в обслуговуванні важких технічних засобів. Беручи до уваги місце знахідки, було припущено, що цей ключ був пристосований для вжитку в обслуговуванні оборонних систем, наприклад, гармат [13, с. 13].

Під час розвідки Фундація виявила велике кам'яне ядро в кафе «Під брамою». Цей предмет, сферичний за формою та вирізаний з одного суцільного куска каменю місцевої породи, має приблизно півметра в діаметрі. На цьому предметі не виявлено ніяких специфічних позначок. У цьому ж самому місці було виявлено ще чотири менші кам'яні гарматні ядра, всі розмірами між 15 і 20 см в діаметрі. Великі кам'яні ядра відносяться до раннього періоду виготовлення. Фактично розміри цих предметів наближаються до діаметра мортирних куль, але кам'яні ядра є суцільними. Основуючись на діаметрі великого ядра, дослідники припускали, що це була велика гармата чавунного литва, можливо бомбарда. Враховуючи ту обставину, що ядро не пошкоджене, та, здається, що ним ніколи не вистрілювали, ймовірно, що воно було виготовлене захисниками, але так ніколи і не було використане. Існування великокаліберних кам'яних ядер свідчить про те, що артилерія використовувалась в обороні Кам'янця ще до середини XV ст., якщо й не раніше [11, с. 43].

2) Культові споруди

Комплекс Домініканського костелу

Дослідження Домініканського монастиря відбувалося протягом 1991-1992, 1995 та 1997 рр. Увагу було зосереджено на каплиці св. Реліквії (знаної як північно-східна каплиця), двох криптах та у внутрішньому дворіку Домініканського костелу (храму св. Миколая).

Каплиця св. Реліквії або приміщення, де зберігалися реліквії, знаходиться в північно-східній частині храму св. Миколая. Початковий архітектурний аналіз каплиці виявив кам'яні п'яти трьох арок при південній стіні і готичний портал. Було проведено детальні дослідження на місці «готичної» деталі. Відкрито фундаменти північної стіни та розкопана західна частина каплиці [8; 9, с. 65; 10]. Результати ідентифікації фрагментів двох окремих кам'яних стін та залишків кам'яної підлоги підвели до висновку, що готичний портал у свій час поєднував наву храму з каплицею св. Реліквії [16, с. 27; 6, с. 9].

Продовження розкопів виявили серію підлог, раніше невідому поховальну крипту та залишки оригінальної Захристії¹. Незважаючи на те, що більшість підлоги було знищено при будові поховальної крипти в XVII ст., декілька оригінальних каменів збереглися в східній частині каплиці. Про те, що каплиця св. Реліквії не могла бути збудованою раніше кінця XV ст., свідчить знайдена під оригінальною кам'яною підлогою монета динар, що була карбована між 1492 і 1501 роками [16, с.27].

1 Південна частина вівтаря, призначена для зберігання церковного посуду, богослужбових книг та одягу; дияконик; сосудохранильниця; захристія; паламарня.

Розкопки були продовжені в поховальній крипті роду Долінських, під капицею Діви Марії. При першому огляді виявилось, що велика кількість сміття XIX-XX ст. потрапила до крипти через віконце, яке виходило на вулицю за межами монастиря. Під цим шаром сміття збереглися залишки дерев'яних трун XVIII ст. Під трунами, на жовтій глині знайдено темно-бронзову пляму. Розкопки плями виявили людські і тваринні кістки, уламки прозорого скла, шматки спаленого дерева, дві керамічні посудини (миска з фляндрівкою, подібна до виявлених в Ярославі та малий горщик XVI ст.), польську монету боратинку, «карбовану в 1661-1669 рр.», срібну сережку з скляними намистинами і золотий перстень. Різноманітність знахідок дозволяє зробити припущення, що матеріал був закопаний після загальної почитки крипти, яка проводилася по відході турків з Кам'янця-Подільського [16, с.28].

Обмежені розкопки проводилися у внутрішньому дворіку монастиря. Тут досліджено кам'яне мощення а також кам'яні жолоби для збору води [7]. Протягом цих розкопок було виявлено велику кількість людських кісток та декілька первинних поховань, що складали поховальну яму. Такі поховальні ями знаходять на латинських пам'ятках пізнього Середньовіччя і ранньої Нової доби на всій території Західної і Центральної Європи. Ці поховання, кістки в більшості яких були перемішані, знайдені з великою кількістю речей XVII ст. Серед знахідок були чорні і темно-сині скляні намистини (можливо, чотки), залізні речі (частина ножики та пряжка від пояса), обвуглена зернина ячменю (*Hordeum vulgare*), недекорований мідний круглий перстень (типу обручки), уламки кераміки (димлені і голландські форми XVII ст.) та частина розірваного жерла мідної гармати. Виявлення такої ями не є незвичайним, бо спільні поховання, що знаходилися при костелах, були головним способом поховань міської бідноти від часів Чорної смерті до XVIII століття [16, с. 28].

Підсумком археологічних досліджень на пам'ятці у 1991 та 1992 рр. є підтвердження гіпотези дослідників, що поховання в каплиці св. Валентина (котра мала б входити до «первісної» тринавної частини) датуються не раніше XVIII ст., тобто спростовано твердження про спорудження кам'яного тринавного костелу після пожежі 1420 року, коли згоріла первісна дерев'яна споруда [4, с. 58]. Також, в інтер'єрі Домініканського костелу, виокремлено найдавніші частини храму: пресвітерія, первісна дзвіниця та каплиця св. Реліквій [4, с. 58; 18, с. 8]. При вивченні комплексу Домініканського костелу було з'ясовано, що первісним ядром пам'ятки є сьогодняшня пресвітерія. Археологічні дослідження Домініканського костелу не були завершені. У 1997 році, за вказівкою ксьондза кафедрального костьолу Алоїзія, розкоп Кам'янець-Подільської Фундації у внутрішньому дворіку монастиря було засипано. Така дія завдала величезних збитків експедиції з США, оскільки

не дала змоги завершити роботи і підвести підсумки. Звіт за період польових досліджень 1997 року не був написаний [7].

Церква св. Трійці

У ході аналізу досліджень церкви серед членів експедиції постали дискусійні питання з приводу датування фундаментів відкритого раннього дерев'яного храму. В. Бевз подає інформацію, що «...кам'янецька церква св. Трійці існувала у XII-XIII ст. і мала на той час підлогу з керамічних рельєфних поливаних плиток» [3, с. 77]. А. Мандзій подає таку інформацію: «Реконструкція плану першої дерев'яної церкви показує, що храм був подібний до православної архітектури, яка була популярна в XV-XVI ст. у Західній Україні» [16, с.28].

Дослідження КПФ церкви св. Трійці було розпочато у 1993 році й продовжено у 1994, коли й було виконано найбільший обсяг планових археологічних розкриттів. У 1995 році робітниками господарів пам'ятки (орден отців василіан) було розкопано частину контрольних бровок, тому КПФ призупинила свої дослідження. З 1995 до 1997 року архітектурно-археологічні дослідження локальними шурфами виконувались В. Бевзом (інститут «Укрзахідпроектреставрація»), вони мали за мету вияснення чи уточнення окремих архітектурних або стратиграфічних елементів як мурованого храму, так і первісного — дерев'яного. Внаслідок цих досліджень було виявлено і частково досліджено елементи фундаментів та згорілих залишків зрубу вівтарної апсиди дерев'яного храму. У 1998 році КПФ знову підключилась до досліджень, котрі стосувались південно-східного кута вівтарної частини дерев'яного храму [15, с. 39].

У ході археологічних досліджень в середній частині храму та поблизу фундаменту мурованої вівтарної перегородки було виявлено «in situ» фрагменти підлоги з цегли формату 205×205×35 мм. Над цегляним покриттям зафіксовано зотлілі рештки дощатої підлоги на лагах (1845 р.). Цегляне покриття нижньої підлоги було вкрито на щільну глиняну основу. Під глиняною основою в середній частині церкви, поблизу південної її стіни, виявлено шар зі слідами пожежі й скупчення згорілого дерева. Паралельно до фундаменту південної стіни храму 1616 року йде кам'яна кладка з колотого пісковика. Аналогічні фрагменти кладки були виявлені також поблизу фундаменту вівтарної перегородки та в західній частині церкви. Як конструкція цих фрагментів кладки, так і сліди сильної пожежі, прив'язані до них, дозволяють твердити, що це підмурки згадуваної дослідниками дерев'яної церкви [3, с. 74].

На північ від першого з описуваних фрагментів кладки, у нижній частині згадуваного скупчення згорілого дерева було виявлено фрагмент

керамічної поливаної плитки з рельєфним зображенням орла. З цієї ділянки походить і багато інших зразків плиток [3, с. 74-75]. Такі плитки рідко знаходять на теренах України, вони раніше були зафіксовані лише в церквах Галичини і Буковини XIII ст. Як і в Галичі, на плитках з церкви св. Трійці є геометричні та рослинні орнаменти. Знайдені також плитки із зображенням св. Юрія Змієборця, зображенням лева, а також грифонів та орлів. Незважаючи на те, що стиль знайдених плиток відрізняється від виявлених у Галичі, використання плиток в ужитку говорить про продовження архітектурної традиції з періоду Галицько-Волинського князівства до початку українського ренесансу XVI ст. [16, с. 28].

Продовження досліджень у 1995 році також дало перше конкретне підтвердження існування раннього храму на цьому місці. При північній і східній частинах фундаменту було знайдено людські поховання, ймовірно, з раннього храму, що були перерізані пізнішим кам'яним фундаментом. Також розкопки при південній частині церкви відкрили сліди сильної пожежі, яка знищила первісний храм. Під слідами пожежі знайдено кам'яний саркофаг. Недоторкана спалена глина свідчить, що саркофаг був закопаний до знищення раннього храму пожежею. Всередині знаходився недоторканий скелет трирічної дитини, який залишили «in situ». Архітектурних елементів оригінального храму збереглося мало. Додаткові розкопки на місці сильної пожежі розкрили частину первісного храму – спалену дубову колоду, що лежала на кам'яному фундаменті [16, с. 28].

Цікавими знахідками з церкви св. Трійці є дві мідні поховальні іконки. На одній іконі не зберігся образ, а на іншій видно Богородицю з малим Ісусом на руках. Чищення і стабілізація знахідок проводилася у Львівському Інституті реставрації мистецтва [16, с. 28].

За результатами археологічних досліджень церкви св. Трійці, на замовлення о. василіан, В. Бевзом було складено архітектурний план відбудови церкви. До 2010 р. церква була відбудована [23].

3) Військово-оборонні об'єкти

Іншим напрямком досліджень експедиції були оборонні споруди XVII століття Кам'янця-Подільського [16, с. 27]. У 1991 р. були проведені обмежені розвідки території замку. Перша частина розвідки була здійснена А. Сокульським в південному напрямку від Замкового мосту на місці розкопок шукачів скарбів 1990 р. (де змінено русло ріки Смотрич) [13, с. 15].

Друга частина досліджень – вибіркове шурфування внутрішніх оборонних стін замку. Під керівництвом проф. Д. Р. Лі протягом 2 тижнів досліджень були відкриті 3 шурфи розміром 1×1 м. Перший шурф було закладено під схід-

ною стіною, що виходить на оборонний рів, на відстані 40 м від внутрішньої північної стіни замку. Другий шурф було закладено на маленькій терасі, що має форму півмісяця, яка знаходиться на ½ висоти східного схилу і виходить на маленький струмок. Третій шурф знаходився безпосередньо під стіною, недалеко від другого, під великим, зараз напівзакритим камінням вікном у верхній частині зовнішньої стіни Нової Західної вежі замку.

Артефакти, виявлені в цих шурфах, включали кістки тварин, один гончарний черепок з біло-бежевої глини, ніжку залізного цвяха і залізний самородок розміром із вишню, який знайдено просто на материку. Дослідники припускали, що тут відбулася сучасна розчистка. У всіх шурфах материк виявлено на глибині не більше 1,5 м від поверхні [13, с. 16-17].

З метою складення плану реставрації Ласької башти у 1992 р. (потрібно було виконати численні виміри як всередині, так і зовні башти, розкрити частково приховану архітектурну будову із західного боку башти, щоб врахувати її в плані реставрації), Львівським інститутом реставрації було запропоновано закласти один шурф у місці сполучення зовнішньої стіни замку та башти. Серед виявлених речових знахідок були: царська монета XIX ст., три гільзи (дві пістолетні, одна від гвинтівки), кераміка, залізні цвяхи, край бляшаної банки, фрагменти кісток, уламки пляшкового і віконного скла, будівельні матеріали, включно з вапном, тиньком і цеглою в деревному вугіллі, піску і землі. Материк розташовувався на глибині 1,10 м. від денної поверхні [14, с. 14]. Консультації учасників експедиції з Є. Пламеницькою підтвердили їхнє припущення, що в цьому місці був розкоп 1960-х років. Внаслідок цих досліджень було розкрито невизначену повністю раніше архітектурну структуру, яка знаходилась із зовнішньої сторони башти, що дозволило включити її до плану реставрації башти [14, с. 15].

У 1994 р. дослідження проводились на міських оборонних спорудах близько Руської брами. При цих дослідженнях виявлено олов'яні кулі для мушкетів, кремінь від ударних замків мушкетів, залізний наконечник спису та залізний ключ до оборонної системи (можливо вживаний при артилерії), які розповідають про військові дії при фортеці [16, с. 27-28].

У 1999 році Фундацією проводились розкопки на Старому замку на таких об'єктах: вежа Мала Південна (дослідження цієї вежі були заплановані на спільне прохання адміністрації НІАЗу та історичного музею-заповідника, а також представника НДІПІАМ О. Пламеницької і представника інституту «Укрзахідпроектреставрація» М. Гайди; причиною такої одностайності стали публікації останніх років, котрі твердили, що ця вежа, як і ряд інших елементів замку, була заснована в II-III століттях нашої ери давніми римлянами); Підземна галерея (каземат) на східній терасі між замком та замковим мостом.; Мала Західна вежа (досліджувались на прохання дирекції ДІАЗу).

Розкопки вежі Мала Південна завершилися на початковій стадії. Оскільки, з'ясувалося, що розкопки попередніх років законсервовано велетенськими кам'яними брилами, які можливо зрушити лише за допомогою спеціальної техніки, яка зацікавленими сторонами не була надана [15, с. 7-8].

Під час досліджень Підземної галереї (каземату) було розкопано долівку каземату на глибину 0,9 м. Було знайдено фрагменти кісток, шматок олов'яної фольги, шматок алюмінію, очевидно з місцевої фабрики, де виробляють ложки та вилки, а також сучасний варіант жіночого дерматинного ремня, проте всі знахідки відносяться до ХХ ст. Члени експедиції дійшли висновку, що весь каземат було позбавлено матеріалів історичної цінності. Можливо, що приміщення було розчищено для якихось потреб, а потім ним користувались безпритульні, або ж його використовували, як місце для розпиття міцних напоїв, включаючи 1990-ті роки [15, с. 8-13].

Досліджуючи Малу Західну вежу було закладено два шурфи в різних частинах приміщення з метою визначення датування башти, виявлення ключових архітектурних конструкцій та функціонального використання даної споруди протягом історії.

Перший квадрат було розташовано в північно-східній секції приміщення, другий — у південно-західній. Наприкінці розкопок, невелика тестова траншея була викопана під частково засипаною аркою невідомого призначення, розташованою приблизно посередині дальньої південної стіни.

Розміри шарів у квадраті 1 замірялись від точки відліку, яка знаходилась на висоті 0,17 м від поверхні. На глибині 0,31 м від точки відліку було знайдено три фрагменти кераміки, можливо ХVІІ ст., а також скло, кістки, деревину та залізо. Серед металевих знахідок були пряжка від ремня та декілька металевих дисків невідомого походження. На рівні 0,51 м від денної поверхні було знайдено кераміку, скло, кістки та фрагменти деревини та знову було знайдено диски, подібні до знайдених у попередньому шарі, а також декілька цвяхів [15, с. 15-16].

Вглиб на 0,81 м від точки відліку, ґрунт був переважно земляний, темно-коричневого кольору. Відкриття цього шару виявило невелику концентрацію згнилого дерева в південно-західному куті, а також вугілля та обпалене каміння. Фрагменти кераміки знайдені в цьому місці не були датовані. Тут також було знайдено кістки, деревину та фрагменти металу. На цьому рівні також відкрито споруду, яка розташована переважно під стінами північно-східного кута приміщення. Це напівкругла секція з цегляного облицювання, відхиленої назовні стінки та дна. Споруда збереглась довжиною 0,86 м і шириною 0,27 м. Деякі з цеглин споруди мали гладкі поверхні, а деякі мали борозни, зроблені руками під час їх виготовлення (цегла-пальцівка виготовлялася в ХVІ-ХVІІ ст.) [15, с. 16-17].

На глибині 0,85 м від точки відліку ґрунт переважно складався з попелу та вугілля, з невеликою часткою землі. Земля була дуже волога і слизька. Знахідки з цього шару мають різний стан пошкодження через вплив вогню. Серед знахідок з цього місця — фрагмент люльки датований ХVІІ, ХVІІІ чи ХІХ ст. Кераміка з цього шару не була датована. Було також знайдено кістки та фрагменти металу.

На глибині 1,10 м від точки відліку було виявлено великий камінь у південно-західному куті квадрату, можна припустити, що це залишки колишньої конструкції підлоги. Серед знахідок цього шару — ще один фрагмент люльки та кераміка датована ХVІ-ХVІІ століттями. Також тут було знайдено кістки та металеві цвяхи. Далі йшла материкова порода [15, с. 17].

Точкою відліку для квадрату 2 була середина підвіконного наріжника на висоті 0,45 м від поверхні долівки. Другий квадрат розкопано на глибину 2,20 м. (до материкової породи). Серед знахідок виявлено: фрагменти кераміки ХVІІІ-ХІХ ст., метал, кістки, скло. Велику частину ґрунту складала штукатурка. Три камені на глибині 0,90 м у другому квадраті, можливо, були свого часу частиною підлоги, що розташовувалась нижче точки відліку першого квадрату. Наявність вікна і виступу із західного боку квадрату не допускає значної глибини для підлоги в цій секції. Таким чином, це є свідченням пізнішої архітектурної конструкції на даній ділянці. Присутність розчину та каміння в західному міні-профілі дає підставу вважати, що підлоги в цій секції могли бути накладені одна на одну для відповідності з природнім схилом материкової породи. Наявність цегли подібної, якщо не ідентичної, форми в обидвох квадратах додає ваги думці про те, що тут могла існувати цегляна підлога [15, с. 22-24].

Два квадрати досліджені експедицією КПФ стали єдиними місцями з п'яти приміщень нижнього ярусу каземату, де були обстежені й зафіксовані верхні шари, знищені в процесі будівельних робіт. Окрім того, саме завдяки цим дослідженням, архітекторами-реставраторами було визначено, що покриття підлог в приміщеннях казематів повинно бути цегляним [15, с. 24].

4) Житлово-господарські споруди

Розкопки пивниці на вулиці Татарській 19, проводились в 1993-1995 та 1999 роках. Внаслідок виконаних робіт 1999 року було досліджено такі архітектурні елементи: верхню та середню частини кам'яних сходин (нижню вирішено було не розкривати, бо це могло спричинити обвал фрагменту кладки північної стіни сходів); східну лицеву поверхню поперечної стіни будинку початку ХХ століття, котра перерізала підвали старого будинку; лицеву поверхню та коронку кладки північної зовнішньої стіни сходів старого будинку з п'ятою повзучого склепіння; північну

лицеву поверхню частини поздовжньої внутрішньої перегородки пізнього будинку та її основу; лицеві поверхні та коронку кладки південної зовнішньої стіни сходів старого будинку, включаючи місце повороту цієї стіни на південь [15, с. 54-55].

При зачистці коронки в середній частині північної зовнішньої стіни сходів старого будинку впритул до її північного краю було виявлено і зафіксовано шар попелу й сажі на спеченій глиняній поверхні, що може свідчити про рівень підлоги старого будинку. Одночасно тут же, серед каменів у кладці, було знайдено мідний солід, що допоможе датувати цю кладку [15, с. 55].

Серед знахідок також зустрічається багато типів кераміки: поливана і неполивана, з витисненим орнаментом, розмальована, а також специфічні голландські форми, німецька кам'янка і окремі фрагменти китайської порцеляни та майоліки, що вказує на різноманітність форм, якими користувалися мешканці найближчих кварталів. При розкопках було знайдено невелику кількість скла: столові скляні речі, такі як фужери і циліндричної форми кухлі (деколи з квадратною ручкою). Доказом використання пляшок у місті до XVIII ст. може бути знайдений унікальний фрагмент прозорого скла з витисненою на ньому пломбою [16, с. 29-30].

Отже, внаслідок проведених археологічних досліджень за адресою Татарська, 19 з'ясовано, що кладка сходів виконана на ґрунтовій основі з великих та середніх, добре притесаних та підігнаних блоків пісковика. Кладка зовнішніх стін виконана з середніх та дрібних добре притесаних та щільно підігнаних каменів пісковика на глиняному розчині. При цьому в південній стіні витримані обидві лицеві поверхні кладки, а в північній — тільки внутрішня. У нижніх частинах обидвох зовнішніх стін сходів, у північній — з внутрішнього боку, а в південній — із зовнішнього, були влаштовані ніші, котрі традиційно влаштовувались поблизу дверей, аби мати можливість поставивши туди свічку, звільненими руками відкрити чи закрити двері. Сходи були перекриті повзучим лучковим кам'яним склепінням, котре піднімалося в східному напрямку. П'ята цього склепіння влаштована з пісковика на глиняно-вапняному розчині. З західного боку сходи були перерізані траншеєю викопаною на початку XX ст. для влаштування фундаменту внутрішньої поперечної стіни. Вхід на сходи зверху був влаштований в південній зовнішній стіні [15, с. 58-59].

На площі Польський ринок, перед зруйнованим будинком №4, були проведені рятувочні розкопки. Археологи працювали поруч з екскаваторами. Було виявлено залишки кам'яного підсіння для будинку №4 і серію слідів дерев'яних стовпів з періоду трипільського поселення міста. Дослідження підсіння показали, що знесенню будинку передувало декілька фаз будови.

Також було знайдено черепки голландської кераміки, в основному горщики і кухлі, та невеликий керамічний предмет у формі пісочного годинника з трьома ручками. Подібні аптечні форми були знайдені в Європі. Цілком можливо, що ця кераміка була інвентарем цирульника Габрієля Неждановського, що мешкав на цій вулиці в другій половині XVII ст. [16, с. 30].

Обмежені розкопки проходили також на великій віллі у вірменському кварталі, по вулиці Довгій, 17. При проведенні земляних робіт виявлено незначну кількість скляних і керамічних форм. Знаючи, що протягом XVI-XVII ст. власником садиби був один з найбагатших вірменських купців, знайдення імпортованих мисок з Дельфу та поліхромних синьо-білих кахлів не було дивним. Але більшість кухонного посуду була така ж, як на Татарській 19. Голландські тарілки, кухлі та неполивані горщики свідчать, що і найбільш багаті господарі вживали на щоденні потреби таку ж кераміку, як і більшість.

Були проведені розкопки на задньому дворі великої кам'яниці на площі Польський ринок, 6. Знайдено серію кам'яних бруківок і залишків офіцини. Первісний аналіз кераміки, скла та кісток свідчить, що люди, які жили в будинку, добре харчувалися і використовували дорогий посуд. Були не тільки фрагменти голландських мисок і тарелів, але й богемського скла та китайської порцеляни [16, с. 30].

За адресою вул. П'ятницька, 5 виконані розкопки влітку 1996 року. На прохання директора ДІАЗ В. Фенцура та головного архітектора інституту «Укрзахідпроектреставрація», була проведена фіксація культурних шарів у ямі газопроводу. При зачистці стін було виявлено, що біля шарів, які умовно датувалися XV ст., знаходилися рештки кам'яного фундаменту. Враховуючи ту обставину, що кам'яні фундаменти були рідкісними в той час, і вони використовувались, здебільшого, на великих вуличних забудовах, члени експедиції припустили, що це можуть бути фундаменти П'ятницької церкви. Було виявлено залишки кам'яного тротуару, складеного з плиток 30×30 см., товщиною 2,5 до 4,5 см., та залишки дороги: ширина мощення становила 87-102 см, а довжина — 4 м. Вздовж західної балки були знайдені кам'яні фундаменти, з'єднані вапняковим розчином. Довжина шару 360 см., ширина — 83-102 см. Середній розмір каменів — 40×20 см. У західній балці виявлено шар глиняної опаленої черепиці площею 55×23 см. Серед речових знахідок: монета денар Казимира Ягеллончика, яка карбована у 1447-1492 рр., рештки керамічного посуду з лошенням і без нього, невеликі шматки скла, кістки тварин. Культурний шар не був розкопаний до материка, через необхідність засипати газову трубу роботи були припинені. Враховуючи ту обставину, що основна частка ґрунту перекопана в пізніший час, тому неможливо пов'язати виявлену кам'яну кладку з старовинною церковною забудовою. Проведені дослідження не

дали підтвердження, що рештки кам'яного фундаменту належать П'ятницькій церкві [12, с. 12-14].

При розкопках Ратуші, дирекція Кам'янець-Подільського НІАЗу в 1999 році поставила конкретну мету, а саме: визначення відміток, характеру та стану мощень поблизу будівлі, щоб вивчити можливість пониження сучасного рівня денної поверхні для впорядкування території біля Ратуші.

У ході досліджень на глибині 56 см. виявлено дуже погано збережене та стихійно і нерівномірно викладене плитками мощення; на глибині 105 см виявлено сильно потерту поверхню другого мощення. Воно була виконане викладкою більших плит плазом, а фрагментами дрібні плитки викладались «на ребро». Серед знахідок: дві монети східного походження. Нижче знайдених монет було виділено два рівні, знову ж таки дуже неякісних мощень, котрі лежали безпосередньо один на одному. На цьому розкриття квадрату на вимогу дирекції ДІАЗ було припинено й шурф записали [15, с. 35-36].

До результатів розкриття можна віднести виявлення характеру ліцевої поверхні кладки цієї частини будівлі та загального характеру заповнення в межах розкриття. Окремо слід виділити фрагмент нашарувань зафіксованих у західній частині південної стінки розкриття, де знахідка двох монет східного походження на такій малій площі може свідчити, що цей шар міг бути сформованим під час перебування міста в руках турків 1672-1669 рр. [15, с. 36]

Підсумовуючи археологічні дослідження Фундації в м. Кам'янець-Подільському, варто відзначити, що основний інтерес для досліджень становили культові споруди. Підтвердженням цього є той факт, що наймасштабніші роботи були проведені в комплексі Домініканського костелу та на руїнах церкви св. Трійці. Доказом цього є те, що по завершенню археологічних досліджень в м. Кам'янець-Подільському, Адріаном Мандзієм була написана наукова робота про розвиток духовного життя містян.

Однозначно оцінювати археологічні дослідження Фундації Кам'янець-Подільського не варто. Все в житті має свої позитивні та негативні моменти. Зі здобуттям Україною незалежності, активізувались культурні, наукові, національні поривання українців, які виявлялись в прагненні творити, популяризувати, досліджувати історію та культуру нашого народу. У Кам'янець-Подільському М. Мошак створює громадську організацію – Подільське братство, яке займалось етнографічною, дослідницькою та видавничою справою. Археологічними дослідженнями на початок 1990-х років продовжували займатися викладачі місцевого університету І. С. Винокур, М. Б. Петров. Розпочинав займатися археологією А. Б. Задорожнюк. Як і будь-які роботи, археологічні дослідження потребують коштів та людського ресурсу. У

1987 р. І. Винокур проводив археологічні розвідки в придністровському регіоні, в яких взяв участь і українець з Канади – Адріан Мандзій. Побувавши в Кам'янці-Подільському у 1989 р., у нього з'явилася ідея відродити з попелу перлину Поділля – м. Кам'янець-Подільський. У 1990 році створюється в Канаді громадська організація – Фундація Кам'янця-Подільського. У 1991 році підписується угода про співпрацю. Головним директором Фундації виступає А. Мандзій, а адміністративні функції виконує М. Мошак. Міській владі вигідно було, щоб археологічними дослідженнями міста займалися не місцеві, знані науковці, а іноземці. Це, по-перше, безкоштовна робоча сила, по-друге, популяризація міста за кордоном, по-третє, можливе залучення іноземних інвестицій.

Аналізуючи звіти Фундації, то варто відзначити, що звіти перших років є детальними, а пізніших років вони, скоріш за все, є схематичними (поверхневими?). Можливо, це пов'язано з тим, що американські науковці не бажали ділитися з українськими дослідниками інформацією, отриманою внаслідок археологічних робіт. У звітах подається інформація про знахідки, але без їхнього аналізу або із записом «недатована». Досить часто у звітах є записи, що на основі знахідок керамічних виробів «буде створено хронологію посуду, який був у вжитку» в Кам'янці-Подільському. На даний час ця інформація мені не траплялася. Правда, є також записи, про те, що по завершенні всіх археологічних розкопок у місті буде написаний підсумковий звіт, де буде остаточно проаналізовано знайдені матеріали. Чи була написана ця праця? – можливо, за кордоном? – це питання відкрите. Але у 1999 році А. Мандзієм була написана брошура трьома мовами (англійська, польська, українська) загальним обсягом 35 сторінок, де на чотирьох сторінках українською мовою описано археологічні дослідження Фундації.

Слід відзначити і той факт, що для масштабного дослідження великих об'єктів, які тривалий час були у вжитку, шурфування буває недостатньо. Проте, не варто забувати, що в 90-х роках наша країна перебувала в кризовому стані, не виплачували заробітних плат працівникам, відбулася зміна грошової одиниці, а це не могло не вплинути на стан та якість археологічних досліджень. У цей час занепадає Подільське братство, яке підтримувало Фундацію. Досить часто місцевими активістами чиниться опір археологічним дослідженням – руйнація бровок та засипання розкопів, викрадення інструментів. Ці моменти були присутні під час діяльності Фундації. Серед членів експедиції були також внутрішні непорозуміння (датування дерев'яної церкви св. Трійці) – ці та інші чинники сприяли тому, що 1999 рік став останнім роком археологічних досліджень Фундації.

Серед позитивних моментів варто відзначити, що це був наочний приклад взаємодії під час археологічних досліджень спеціалістів різних

напрямок: археологів, антропологів, архітекторів, етнографів та інших спеціалістів. Важливим позитивним моментом є той факт, що внаслідок досліджень було виявлено фундаменти Троїцької церкви, у межах яких і відбудована сучасна церква св. Трійці.

Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х рр. XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: «Оіом», 1997. – Т. 1. – С. 44-52.
2. Базиліук В. Задля майбутнього / В. Базиліук // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 13 лип.
3. Бевз В. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі / В. Бевз // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 1995. – № 4. – С. 73-78.
4. Бевз В. Про первісне ядро та основні етапи розбудови архітектури костюлу св. Миколая Міренського монастиря домінікан в місті Кам'янці на Поділлі / В. Бевз // Подільське братство. – 1993. – № 3. – С. 56-58.
5. Бевз Г. Церква св. Трійці в Кам'янці на Поділлі / Г. Бевз, В. Бевз // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 1996. – Т. 5. – С. 126-127.
6. Долінська І. О. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського, починаючи з 50-х років XX століття / І. О. Долінська // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 7-10.
7. Задорожнюк А. Дослідження Домініканського костелу / А. Задорожнюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dominikansky_kostel.html.
8. Мандзій А. Архітектурно-археологічні дослідження КПФ 1991-1994 років у Старому місті Кам'янця-Подільського / А. Мандзій // Матеріали IX Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.151-154.
9. Мандзій А. Розкопки фундації Кам'янця-Подільського / А. Мандзій // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – С. 63-65.
10. Мандзій А. Розкопки Фундації Кам'янця-Подільського / А. Мандзій, О. Коцик // Подільське братство. – 1992. – № 2. – С. 32.
11. Мандзій А. О. Дещо про раннє використання артилерії в фортифікаційних спорудах Кам'янця-Подільського / А. О. Мандзій //

- Фортифікація України: матер. всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 43.
12. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1996 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 38 с.
 13. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1991 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1991. – 70 с.
 14. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1992 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 56 с.
 15. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1999 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 60 с.
 16. Мандзій А. О. Сліди в минуле: археологічні розкопки в середньовічному місті Кам'янці-Подільському / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 35 с.
 17. Мічіган-Кам'янець // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 19 черв.
 18. Мошак М. Діяльність Кам'янець-Подільської Фундації / М. Мошак // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 93.
 19. Подобна Т. Американці у Кам'янці. Та ще дещо про Старе місто / Т. Подобна // Корчагінець. – 1991. – 13 лип. – С. 8.
 20. Романенко І. Як знову «вийти у світ» / І. Романенко // Кам'янець-Подільський вісник. – 1992. – 29 серп.
 21. Фонд Кам'янець-Подільська Фундація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://b2btoday.com.ua/id/2682522>.
 22. Хом'як Р. Л. Американський знавець української давнини / Р. Л. Хом'як // Свобода. – 2004. – №35. – С. 16.
 23. Церква св. Трійці в Кам'янці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.